

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Льобомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
• Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга I

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник: Світлана ПАНЬКОВА

Автори передмов: Владислав ВЕРСТЮК, Світлана ПАНЬКОВА
Автори коментарів: Олена БОЙКО, Світлана ПАНЬКОВА

Мовна редакція текстів М.Грушевського
та пояснення слів: Варвара ШУЛЬГА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

- © Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, Інститут історії України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2007

РОЗДІЛ II

ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ,
ЗВЕРНЕННЯ ТА ПРИВІТАННЯ
(травень 1917 р.—квітень 1918 р.)

СТАРА ІСТОРІЯ

Під час переговорів з царським правительством про видачу царських грамот на потвердження українських вільностей в Москві, в березні 1654 року, українські послы: військовий суддя Самійло Богданович і переяславський полковник Павло Тетеря звернулись до царського правительства з таким проханням:

“Як нас царське величество ласкаво пожалував, ми про се низько чолом б'ємо і просимо привілеїв, писаних на хартіях (шкірі) золотими словами: Мені, судії, на містечко Імгліїв Старий, з підданими там суцими і з усіма землями здавна до Імглієва приналежними. Мені, полковникові, на містечко Смілу, теж з підданими там суцими і з усіма землями до неї приналежними, і з підданими на тих землях суцими, з усіма приналежностями, полями, лісами, уходами й озерами, аби було з усім, як перед тим було. І щоб нам було вільно своїми підданими як схочемо радити і володіти, нам, дітям і наслідникам нашим, які б мали одержати від нас ті маєтності, і щоб до них на вічні часи ніхто не мав ніякого діла крім нас і наслідників наших. Також аби вільно нам було на тих землях своїх, котрі ми будемо мати з ласкавого жалування його царського величества, селити людей, які будуть приходити, млини ставити і всякі користі приспособляти, які зможемо присвоїти й видумати, без якої-небудь перешкоди від кого-небудь. І про се також чолом б'ємо, аби нам вільно було держати для своїх підданих усяке питво, вино курити і оренду держати, як то єсть звичай на Україні, і весь той звичай заховувати, як у тім краї ведеться. А нам, просимо, щоб було вільно, як буде любо: чи бути в присуді воеводства, грода і земства київського та сповняти таку службу його царському величеству, як земляни й шляхта Київського воеводства, і судитись рівно з ними тим же правом згідно з привілеями, потвердженими його царським величеством”*.

Так представники Української відродженої держави під час переговорів, які рішали долю сеї держави, забігали у нового протектора України для себе особисто ласки, котрої не давав він Українській державі. Провідники козацького війська “на про всяке” просили його лишити їм вільні двері до виходу з козацького присуду в присуд шляхетський, коли се буде для них вигідніше. Керманичі великого народного руху, який на своїх плечах виніс домагання української державності, знищивши старий польський режим, спішили випросити на основах старих польських порядків право на закріпощення сих самих учасників визвольного руху.

Се маленька стрічка з тої ганебної сторінки української історії, коли проводирі, люди, обдаровані довір'ям народу, погнавшись за класовими інтересами, вмішали у свої внутрішні справи чужоземного протектора, щоб закріпити свої права на землю і працю визволеного народу. І сі соромотні події, оплакані

Стара історія

Кітко передоводів з урядом
 надбавкою з боку про видачу з
 урядом грошей на історичне
 не українське бібліотеці
 Москви, в березні 1654р., україн-
 ські посли; військовий суд
 за Симоном Бодановим; архі-
 єпископський чоловік Павло
 Метеру урядом до урядом
 історичних з урядом про-
 чинили.

Автограф першої сторінки статті "Стара історія".
 Оригінал зберігається в ЦДІАК України.
 (Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 1—16).

пізнішими поколіннями свідомого українського громадянства, ся велика ненагороджена помилка, заплямована огненними словами поетів, як ганебна зрада народним інтересам — оживають передо мною і виходять знову на яв в останніх дебатах нашого парламенту, в звідомленнях з місць і в звістках преси.

Виявляється, що після того, як німецьке військо вступило на українську землю, покликане нашим урядом для оборони нашої незалежності, серед землевласників з'явилась думка використати сей прихід германських і австрійських військ, щоб за їх підмогою скасувати земельну реформу*, хоч би навіть се коштувало загибеллю Української держави. Досі ся справа не розсліджена нашими властями, або принаймні факти і результати сих розсліджень нам не відомі, але те, що досі зібралось, не лишає сумнівів щодо сеї акції.

От, наприклад, львівське "Діло" з 18 квітня принесло звістку про меморіал польських поміщиків, членів господарських товариств з Старокостянтинова і Кременця, і групи поміщиків Проскурівського і Лeticівського повітів, висланий до команди Другої австрійської армії, до галицького намісника, до польського міністра в австрійськiм кабінеті й до президії Польського кола в віденськiм парламенті. Вони закликають австро-угорське правительство, щоб воно перевело окупацію українського Поділля, розв'язало селянські комітети, відновило велике землеволодіння й помогло наладити хазяйство субсидіями та заведенням примусової праці селян.

Так роблять поляки. Але від них не отстають і суто українські поміщики. Самі щирі українці, патріоти, самостійники і так далі. Вони підлещуються до німецьких військових, розагітовують їх, оповідаючи, що українське правительство нездатне — бо соціалістичне, Центральна Рада і Установчі збори так само, отже, німцям треба вмішатися, взяти в свої руки справу, тому що селяни не можуть самі засіяти земель, Україна зістається без хліба і таке інше.

Розуміється, ми віримо в державний розум німецького й австрійського правительств — що воно не піде за голосами сих облесників і тих звідомлень, котрі під їх впливом висилають до вищої команди місцеві німецькі та австрійські коменданти. Не допускаємо гадки, щоб котр[ому]-небудь з сих правительств впало на гадку мішатись у наші внутрішні справи, порушуючи суверенні права нашої держави. Але самі такі проби наших людей, громадян Української Республіки, мусять бути нами відповідно оцінені.

Промовець Центральної Ради, обговорюючи один з їх виступів, назвав їх Юдами Іскаріотами, які за свої класові інтереси продають державне право України. Продажа, очевидно, місця не буде мати. Берлін не схоче піти слідами Москви. Керманичі української політики теж не підуть слідами тих гетьманів, котрих наш поет назвав варшавським сміттям і гряззю Москви*. Але сі українські патріоти чи громадяни, які накликають не то що германсь-

ке правительство, але навіть і наше тільки на сю путь, чи розуміють вони, що роблять вони?

Добившись проголошення і признання української державності, винесеної на плечах нашого сільського народу, того, що в свитках, і того, що був тоді в шинелях, вони накликають наш уряд обернутись спиною до них, а лицем до землевласників! Перечеркнати земельну реформу і, опираючись на німецькі штики, відновляти поміщицьке землеволодіння!

Та ж се було б буква в букву повторенням тої великої, незабутньої соромної історичної помилки, яку Україна оплатила 250-ма літами неволі!

Се було б новою провокацією наших народних мас, які колись за великої руїни в сліпім відруху против поміщицьких забаганок старшини раз уже розвалили Українську державу, перейшовши на сторону її ворогів задля того тільки, аби знищити ненависну старшину.

Ні, на се не піде ніхто, кому справді дорога визволена Україна й її відновлена державність, і хто хоч трохи може тямити тверді лекції історії.

Другий раз робити ту саму помилку не можна. За се нема виправдання. Схаменіться, люди!

“Народна воля”, 21 квітня

**Промова голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. М.С.Грушевського,
виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді
7 квітня [1918 р.]**

Вперше зміст промови поданий у загальному огляді “Київський повітовий селянський з'їзд” у газеті: Народна воля. — 1918. — 9 квітня (27 березня). — № 48. — С. 3. Окремо текст під заголовком “Промова Голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. М.С.Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня” опублікований у газеті: Народна воля. — 1918. — 17 (4) квітня. — № 55. — С. 1–2.

Подається за публікацією в газеті: Народна воля. — 1918. — 17 (4) квітня. — № 55. — С. 1–2.

Київський селянський повітовий з'їзд відкрився у Києві 7 квітня 1918 р. В його роботі взяли участь 400 делегатів. На порядку денному стояли питання: про політичний момент, земельне, про становище повітової і волосних народних управ, вибори повітового комітету Селянської спілки. З привітанням до з'їзду звернувся голова УЦР М.Грушевський. На з'їзді були присутні керівники Селянської спілки, з промовою виступив міністр земельних справ М.Ковалевський.

с. 130 ...але і я багато згубив від більшовицької навали... — див. статтю “На переломі” (вміщена в цьому томі). Відомості про збитки, що понесла родина Грушевських у січні 1918 р., див.: Державний архів Київської області. — Ф. Р–2796. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 1–6.

...я згубив свою найбільшу цінність — свою книгозбірню, українську старовину... — див.: *Гирич І.* Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського // Пам'ятки України: історія та культура. — 1995. — Ч. 1. — С. 103–105; *Ернст Ф.* Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. — К., 1918.

...і поля наші лишаються незасіяними... — загроза, що частина землі залишиться незасіяною, була пов'язана з впровадженням земельного закону. Упродовж березня—квітня 1918 р. до земельних комітетів перейшло чимало поміщицьких земель, плантацій цукроварень. Натомість розподіл відбувався повільно і багато земель залишалося без господаря. Селянство не мало реманенту, посівного матеріалу, а іноді й бажання освоювати отримані землі. Поміщикам проводити весняний засів було заборонено. Від весняних польових робіт залежав майбутній урожай і відповідно спроможність України виконати економічні зобов'язання перед Німеччиною. Тому німецька окупаційна влада вимагала будь-що засіяти всі землі. 6 квітня 1918 р. вона видала наказ про засів полів без попереднього узгодження з урядом УНР, який Мала рада кваліфікувала як втручання німців та австро-угорців у соціально-економічне життя України. На Київському селянському повітовому з'їзді була ухвалена резолюція щодо посівної, в якій наголошувалося, що необхідно засіяти всі землі в повіті, повернути земельним комітетам сільськогосподарський реманент. Міністр земельних справ мусив вирішити питання про негайне прийняття закону про користування лісами і націоналізацію цукроварень.

Стара історія

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 21 (8) квітня. — № 59. — С. 1–2. Підпис: *М.Грушевський*. Передрукована в газеті: Діло (Львів). — 1918. — Ч. 102; часописі: Вістник політики, літератури і життя (Відень). — 1918. — 5 травня. — Ч. 18. — С. 268–269. З незначними виправленнями автора стаття увійшла до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ “Самостійна Україна”. — С. 90–93). Автограф статті, текст якого майже повністю відповідає публікації, зберігається в

ЦДІАК України (Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 10–16.). Фрагмент автографу (кінець 5-го і 6-й абзац) втрачено. Передрук: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 83–88.

Подається за публікацією в збірці: *На порозі Нової України: Гадки і мрії.* — К., 1918. — С. 90–93.

Стаття написана за кілька днів до гетьманського перевороту. Низка політичних та економічних проблем, зокрема неспроможність вирішити земельне питання, призвели до падіння авторитету Центральної Ради, втрати нею важелів влади. Німецька військова адміністрація остаточно пересвідчилася у цьому й активно шукала їй заміну. Див.: *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. — 1994. — № 1. — С. 104–120; *Пиріг Р.Я.* Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий–квітень 1918 р.) // УІЖ. — 2007. — № 2. — С. 47–63. Німці не розуміли намагання українських політиків, особливо членів УПСР, керуватися лише партійними догмами, не враховуючи реальної політичної ситуації. Розчарувавшись у політиці УЦР, частина українського громадянства відверто апелювала до німців. У статті М. Грушевський критикував поведінку своїх опонентів, трактував її як зраду національних ідеалів, бажання за допомогою окупаційної адміністрації вирішити дрібні класові інтереси. Він передбачав зміну влади і вважав, що вона призведе до загибелі національної справи. Тому проводячи історичні паралелі, застерігав українське суспільство від фатальної історичної помилки 250-річної давнини, що призвела до втрати Україною незалежності.

с. 131 “Як нас царське величство ласкаво пожалував... згідно з привілеями, potwierдженнями його царським величством” — М. Грушевський наводить текст звернення послів Богдана Хмельницького, військового судді Самійла Богдановича та переяславського полковника Павла Тетері, до російського царя про видачу грамот на маєтності, поданого ними в березні 1654 р. Витяг з цього звернення, що зберігся в “московській переробці” (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 487–488), М. Грушевський наводить також у своїй фундаментальній “Історії України-Руси” (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. II. — С. 827–828). Редакція перекладів звернення в статті “Стара історія” та “Історії України-Руси” різна.

с. 133 ...серед землевласників з'явилась думка використати сей прихід германських і австрійських військ, щоб за їх підмогою скасувати земельну реформу... — йдеться про збіг інтересів земельних власників та німецької окупаційної адміністрації, яка головним своїм завданням в Україні бачила організацію широкомасштабного постачання продовольства та сировини. Здійснити це можна було лише за наявності великого високотоварного поміщицького та селянського господарства. Вимоги про відновлення приватної власності прозвучали на з'їзді Української демократично-хліборобської партії, який відбувся в Лубнах 7 квітня 1918 р. Для подання вимог УЦР з'їзд скерував до Києва спеціальну делегацію, очолювану В. Шеметом. Делегація уклала угоду з “Всеукраїнським союзом земельних власників”, яка передбачала повалення Центральної Ради (див.: *Україна: Хроніка XX століття.* Довідкове видання. Рік 1918. — К., 2005. — С. 144). Очевидно, ці події стали одним із приводів до написання статті.

...тих гетьманів, котрих наш поет назвав варшавським сміттям і гряззю Москви — йдеться про твір Т. Шевченка “І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє”: (див. *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів у двадцяти томах. — К., 2001. — Т. 1: Поезія 1837–1847. — С. 351).

З М І С Т

	с. текстів	с. ком.
<i>В.Верстюк. ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ</i>		
<i>М.ГРУШЕВСЬКОГО</i>	V	
<i>С.Панькова. ВІД УПОРЯДНИКА</i>	XVII	
Розділ I. СТАТТІ ЗІ ЗБІРКИ “ВІЛЬНА УКРАЇНА” ТА ІНШІ ПУБЛІКАЦІЇ		
ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ		
(19 березня—15 квітня 1917 р.)	1	279
[Промови на українській маніфестації у Києві 19 березня 1917 р.]	3	279
[Звернення] “До українців — професорів і преподавателів вищих шкіл”		
[21 березня 1917 р.]	5	280
Велика хвиля	6	281
З старого і нового	8	284
На Всеукраїнський з’їзд!	11	285
Повороту нема.	13	286
Від слова до діла!	15	288
Народностям України	18	290
По Українським національним з’їзді, 6—8 квітня.	20	291
Чи Україна тільки для українців?	23	293
Розділ II. ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ, ЗВЕРНЕННЯ		
ТА ПРИВІТАННЯ (травень 1917 р.—квітень 1918 р.)	25	294
[Звернення] “До товаришів-українців” [5 (18) травня 1917 р.]	27	294
Кінець старому лукавству	28	295
Тимчасовий український уряд	30	296
[Промови на I Всеукраїнському селянському з’їзді у Києві		
28 травня (10 червня), 2 (15) червня 1917 р.]	33	297
Від голови Центральної Ради проф. М.Грушевського [Відкрита заява начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву щодо умов формування українського війська,		
2 (15) червня 1917 р.]	34	299
Велике діло	35	301
[Промова на II Всеукраїнському військовому з’їзді		
5 (18) червня 1917 р.]	37	302
Що воно?	38	303
Від голови Центральної Української Ради проф. М.Грушевського [Відповідь начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву на його публікацію “По поводу		
письма г.Грушевского”, 8 (21) червня 1917 р.]	40	304
[Промови на українській маніфестації при урочистому оголошенні I Універсалу		
Української Центральної Ради, 12 (25) червня 1917 р.]	42	305
[Доповідь про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного		
права, проголошена на З’їзді українських правників 13 (26) червня 1917 р.]	43	306
Треба ясніше!	44	307
Чи вияснюється?	47	308
Відродини “Л[ітературно]-н[аукового] вістника”	49	310
В сімдесяти роковини Кирило-Методіївської справи	51	310
[Промови на засіданні Ради військових депутатів з нагоди проголошення		
II Універсалу Української Центральної Ради, 3 (16) липня 1917 р.]	56	316
Чорна пляма	57	317
Україна дійде свого!	58	318
Промова М.С.Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня		
[1917 р. на З’їзді народів у Києві].	60	320
Вільний союз	64	321

Мусимо взяти на розум	65	322
Важна хвиля	66	323
[Привітання III Всеукраїнському військовому з'їзду, 21 жовтня (4 листопада) 1917 р.]	68	324
Проект української Конституції	69	325
[Промова на засіданні Малої ради перед оголошенням III Універсалу Української Центральної Ради, 7 (20) листопада 1917 р.]	74	326
Рятуймо Російську Федерацію	75	327
Час настав	76	327
Новий поділ України	77	328
[Промова на З'їзді рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України, 6 (19) грудня 1917 р.]	81	329
[Промова на заключному засіданні Восьмої сесії Української Центральної Ради, 17 (30) грудня 1917 р.]	82	329
Велике Різдво	84	331
[Промова при оголошенні IV Універсалу Української Центральної Ради на засіданні Малої ради, 12 (25) січня 1918 р.]	85	332
Великий обов'язок	86	333
Мир землі нашій!	88	333
Очищення огнем	89	335
Український герб	92	337
Українська самостійність й її історична необхідність	96	338
Новий час	98	339
Про монетну українську одиницю	101	340
Повороту не буде!	105	341
За Холмщину	107	342
Вогні й бурі	110	344
Розмова з професором М.С.Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)]	112	345
Установчі збори чи парламент?	114	349
Промова в Ц[ентральній] Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирного договору	116	351
Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня [1918 р.]	121	353
[Промова на засіданні Малої ради, присвяченому першим роковинам Української Центральної Ради, 20 березня 1918 р.]	122	355
[Промова на київському губернському земському зібранні, 7 квітня 1918 р.]	126	356
"Святі права"	127	356
Промова голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. М.С.Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.]	130	358
Стара історія	131	358
Розділ III. ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ (квітень 1917 р.—квітень 1918 р.)	135	360
Якої ми хочемо автономії і федерації	137	360
Хто такі українці і чого вони хочуть	152	363
Звідки пішло українство і до чого воно йде	166	365
Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий	181	368
Україна і Росія	203	372
На порозі Нової України: Гадки і мрії	225	377
Історія й її соціально-виховуюче значіння	267	
КОМЕНТАРІ	279	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	382	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	396	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	404	

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга I

Серія “Суспільно-політичні твори
(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *Б.Павлів, О.Тростянчин*

Здано на складання 15.01.2007. Підп. до друку 25.07.2007. Формат 70х100^{1/16}.
Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 34,83.
Умовн. фарбовідб. 35,63. Обл.-вид. арк. 27,0. Наклад 5000 прим.
Свідощтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 16. Зам. 339-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 4. Кн. I: Серія “Суспільно-політичні твори (доба Української
Центральної Ради березень 1917—квітень 1918)”. — 2007. — 432 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

Перша книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського продовжує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок видатного історика й державного діяча доби Української Центральної Ради. Статті, промови та звернення М.Грушевського, видрукувані на сторінках періодичних видань упродовж березня 1917 р.—квітня 1918 р., а також ширші праці, що вийшли окремими брошурами, стали вагомим внеском у розробку концепції Української революції та залишилися важливим джерелом для вивчення й осмислення бурхливих поточних подій зазначеного історичного періоду.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)